
Karmelitiškųjų vizijų skaitymo menas

„Žinojimo ir tikėjimo vienovės vizija“ – toks *motto* tiktų Tojanos Račiūnaitės studijai¹, skirtai vienai menkiausiai tyrinėtų Lietuvos vienuolių – basiesiems karmelitams, reformuotiems Ispanijoje XVI a. antrojoje pusėje šv. Teresės Avilietės ir šv. Kryžiaus Jono. Griežtos šv. Alberto regulos vienuolynai XVII–XVIII a. įleido šaknis Lietuvoje², 1734 m. buvo įkurta Lietuvos provincija, o XIX a. caro valdžia basųjų karmelitų, kaip ir kitų vienuolių, vienuolynus panaikino. T. Račiūnaitė aptiko tūkstančius ženklų, liudijančių unikalų aptariamoms vienuolijos kultūros paveldą, meninį palikimą, dvasinius reiškinius. Jų analizei, interpretacijoms ir prasmei atskleisti ir skirtas šis veikalas.

Pirmojoje knygos dalyje kalbama apie basųjų karmelitų kasdienybę: aptariama vienuolijos kilmė ir dvasingumo raiška, raštija ir teksto funkcionavimo būdai, vienuolių elgsenos modeliai ir santykiai su mecenatais bei tikinčiaisiais, tipiški ir saviti architektūros pavyzdžiai. Antrojoje dalyje analizuojama karmelitų religinės ir meninės patirties sąveika, aptariami šventųjų atvaizdai ir kasdienybės estetika. Trečiojoje dalyje plėtojama atskirų įvaizdžių tema, mėginama užčiuopti Kristaus kančios ir Marijos paveikslų raiškos bei estetikos giją. Darbą vainikuoja mistinės patirties retorikos šv. Teresės portretuose ir gyvenimo bei mistinio kelio idėjos sklaidos sieninėje tapyboje analizė.

Darbe plačiausiai aptariami meno reiškiniai ir kūriniai, susiję su basųjų karmelitų vienuolijos steigėjų šv. Teresės ir šv. Kryžiaus Jono gyvenimu, estetikos samprata ir vizijomis. Jos įvairiu laiku „įsikūnijo“ paveiksluose, freskose, statulose ir kituose kūriniuose, vaizduojančiuose Kristaus kančią (Glubokojės „Kenčiantis Kristus“, Medilo „Mistiškasis Jėzus“ ir kt.). Basųjų karmelitų dvasingumo tradicija ypač ryški Marijos paveiksluose (Vilniaus „Marija Snieginė“ ir „Aušros Vartų Marija“, Vilniaus ir Glubokojės „Marija Škaplierinė“) ir šv. Teresės atvaizduose (Labanoro „Šv. Teresės ekstazė“, Kauno „Šv. Teresės vizija“). Kita vertus, monografijoje daug dėmesio skirta ir marginaliniams reiškiniams – karpiniams, iš liepos medžio skiedrelių išlankstytoms gėlėms, papero-

lėms, sekminių dvaselėms, kitiems rankdarbiams. Šie meno dirbiniai buvo žinomi ir gaminami ne tik Krokuvėje ir Liubline, bet ir Vilniuje (p. 147). Autorė nustatė, kad daugelį populiarių šventųjų atvaizdų, devocionalių, trapių raižinių, paveikslų, skulptūrų lydėjo ne tik provenienciniai ir donaciniai („geradarei Švč. Trejybės Eufrozina Marijai...aukoja netikėlė sesuo Švč. Dievo Motinos Marija Ieva – baisiausioji nuodėmių kloaka“) įrašai, bet ir stebuklai, jie „dalyvavo“ vienuolių kasdieniame gyvenime (p. 135): Motina Ona paveiksle netikėtai pradeda šypsotis (p. 136); krucifiksas „prakaituoja ir kraujo ašaromis verkia“ (p. 138); Vilniaus šv. Teresės bažnyčioje „Nukryžiuotasis“ balsiai sudraudžia tylos įžadų nesilaikiusius brolius (p. 159).

Knygos kompozicija paremta originalia meno kūrinų pirmavaizdžių ir atvaizdų, karmelitiškų mistinių regėjimų ir vizijų koncepcija. Mėginant užčiuopti jos šerdį, raktažodžiais tampa „pirmavaizdžio“, „atvaizdo“ ir „vizijos“ sąvokos. Jų turinį autorė atskleidžia per basųjų karmelitų vienuolijos steigėjų santykį su menu, atgaivintu po Tridento bažnytinio susirinkimo. Schematiškai šį santykį galima pavaizduoti taip: mistikai, tarp jų ir šv. Teresė, rėmėsi „meilės per atvaizdą jo pirmavaizdžiui teologija“ (p. 114), propagavo paprastus, tikintiesiems suprantamus vaizdus (vadinamąją „beraščių Bibliją“), virtusius kontempliuojamais paveikslais ir vidiniais sielos reginiais. Tiek šv. Teresei, tiek kitiems maldingojo meno adeptams paprastas paveikslėlis galėdavo sukelti ekstazę ir atverti akis į anapusybę (p. 118).

Autorė vizijų („dieviškos prigimties reiškinio“) „materializaciją“, arba virsmą paveikslu („kultūriniu reiškinio“), grindžia remdamasi šv. Teresės ir šv. Kryžiaus Jono liudijimais: jie „patys bandydavo užfiksuoti savo regėjimus piešdami, tapydami ar aiškindami, kaip tai daryti“ (p. 121). Čia T. Račiūnaitė iškelia problemą: ar galima dieviškąją viziją pavaizduoti tikroviškai? Antai pagal šv. Teresės pasakojimą, dailininkas Jonas Legna nesugebėjo vizijų „taip gražiai...nutapyti“ (p. 121). Atsakydama į iškeltą klausimą autorė pabrėžia, kad vizijos gyvumas meno kūriniui yra nepasiekiamas (p. 122). Kita vertus,

aptardama šv. Kryžiaus Jono išplėtotą ir mažyčiame ovalo pavidalo piešinyje įamžintą Kristaus kančios viziją, autorė pažymi „dieviško ir žmogiško kūrybiškumo raišką“ (p. 126). Čia Nukryžiuotasis pavaizduotas krentantis, sviedžiamas žemyn iš viršaus ir, kaip įtaigiai pastebėjo Gintaras Beresnevičius, lyg „Salvadoro Dali Jėzus ant kryžiaus“³. Taigi šv. Kryžiaus Jonui buvo nesvetimi ne tik antgamtiniai regėjimai, bet ir sugebėjimas juos vaizduoti „gyvai“ paveikslų plokštumoje. Šias savybes ir vizijų bei meno raiškos santykį T. Račiūnaitė apibrėžė kaip „vidinės sielos akies nušvietimą“ (p. 122). Atrodo, kad šv. Kryžiaus Jonas (skirtingai nuo šv. Teresės) turėjo „kūno akį“, leidusią sukurti iki šiol žmoniją stebinantį kūrinių „Nukryžiuotojo vizija“. Beje, žinomi šio vyrų basųjų karmelitų vienuolijos steigėjo gebėjimai skulptūros, architektūros ir dramaturgijos srityse (p. 130).

Darbo privalumas yra jo kompleksiskumas tiek tiriamojo objekto, tiek naudojamų metodų atžvilgiu. Įvade T. Račiūnaitė paminėjo ir apibrėžė E. Panofskio *ikonografinį-ikonologinį* metodą, orientuojantį į įvaizdžių, tipų, simbolių istoriją ir klasifikavimą (p. 16–17) bei mentalitetų istorijos metodologinį kontekstą (p. 17–18). Tačiau akivaizdu, kad autorė tyrime naudojo ir komunikacijos teorijose žinomą *ženklų* bei *reikšmių skaitymo* metodą. Juk didesnėje knygos dalyje aptariama vizualios komunikacijos problematika, atsiskleidžianti ne tik vienuolijos erdvėje, basųjų karmelitų „charizmatiniame lauke“ (provincijoje, vienuolyne), bet ir karmelitų meninį tekstą „skaičiuosioje“ Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos visuomenėje. Plačiai suvokto skaitymo sąvoka komunikacijos teorijoje ypač aktuali. Tai pripažįsta ir T. Račiūnaitė, nes skaitant ir aprašant basųjų karmelitų meninį paveldą jai „tenka kaitalioti žvilgsnį, parenkant jam skirtingą „optiką“: tai žvelgti iš toli ir schemiškai brėžti vos išžiūrimus bendriausius reiškinių kontūrus, tai aptikus konkretų dailės kūrinių ar tekstą atidžiai apžiūrėti ir interpretuoti kiekvieną detalę“ (p. 12). Kitur autorė formuluoja dar taikliau: „papuošta simboliniais ir siužetinėmis paveikslais bažnyčia gali būti regima tarsi vaizdų biblioteka; išvysti ir suprasti jos erdvėje atsiveriančių atvaizdų prasmes tolygu panirti į vienuolyno biblioteką“ (p. 38).

Taigi autorė skaito įvairialypėje erdvėje materializuotą kultūros tekstą, į skaitymo sampratos lauką įtraukdama matymą – mistinius regėjimus, karmelitų pamaldume įgavusius „šviesos estetikos“, „maldingojo ir paties tyliausiojo meno“ bruožų.

Nesant išsamesnių vienuolijoms skirtų tyrinėjimų, T. Račiūnaitė atliko daugiaplanį darbą. Tai, apie ką kalbama skyriuje „Basųjų karmelitų raštija“, gali būti įvardyta knygotyroje beišsiginčiu „knygos kultūros“ terminu. Čia aptarti svarbiausi knygos komunikacinio ciklo aspektai – nuo idėjos ir leidybos iki skaitymo

ir interpretacijų. „Nereikia stengtis perskaityti daug knygų, geriau mažai, bet rinktinių ir gerų“ (p. 40), – tai akivaizdus vadinamojo „intensyvaus skaitymo“ preferencijos vienuolijoje atvejis, beje, anuomet vyravęs ir pasaulietinėje aplinkoje. Taiklūs ir iškalbingi autorės į viešumą iškelti skaitymo būdai ir strategijos: moterys vienuolės emocingesnės, jos knygą pabučiuoja ir vėl skaito, nors ir moka ją mintinai; vyrai iš filosofinių knygų renka sentencijas ir dvasinius pamokymus, iš kurių sudarinėja lenteles arba žemėlapius (p. 41). T. Račiūnaitė naudoja ir proveniencinį tyrimo metodą, aptaria knygų nuosavybės įrašus, rodančius mainus ir „tekstų cirkuliaciją“ tarp Lenkijos ir Lietuvos vienuolynų. Beje, neseniai išleistame „Vilniaus universiteto paleotipų kataloge“⁴ nemaža nuorodų į basųjų karmelitų knygas, tarp jų ir į Gardino vienuolyno bibliotekoje kažkokiu būdu atsidūrusią Martynui Mažvydui priklausiusią Juozapo Flavijaus knygą (paleotipas Nr. 856).

Be aptartos menotybinės ir semiotinės analizės, darbe pateikiami „įvairūs basųjų karmelitų gyvenimo, jų dvasinės ir fizinės aplinkos pjūviai“ (p. 8) – taigi naudojamas *kultūrologinės interpretacijos metodas*. Juo remdamasi, taip pat pasitelkdama gausią faktografiją, autorė atskleidžia basųjų karmelitų kasdienybę, per santykio su dvasinėmis vertybėmis prizmę rekonstruoja tipiškus ir individualius vienuolių elgsenos modelius.

Kiek sudėtingiau su mentalitetų tyrimuose naudojamais metodais, lieka atviras „pirminio mąstymo inventoriaus“ (p. 17) klausimas. Nors T. Račiūnaitė nesiekė nagrinėti intelektualinių basųjų karmelitų aspiracijų, atsiribojo ir nuo teologijos, tačiau norint jų idėjoms ir elgsenai suteikti „pirminį mąstymo inventorių“ dar teks atlikti empirinės medžiagos paiešką, sisteminimą ir analizę. Tokios medžiagos ir tyrimų stygius akivaizdus nagrinėjant Lietuvos vienuoliškosios provincijos ir jos kultūros paveldo savitumą, basųjų karmelitų požiūrį į mokslą ir santykius su kitomis vienuolijomis.

Basieji karmelitai pasižymėjo moksle, ypač filosofijoje ir mistinėje teologijoje. Tačiau jų požiūris į tradicinę scholastiką buvo sudėtingas. Tad koks? T. Račiūnaitė pažymi, kad mokslas vienuolijoje nebuvo skatinamas, nuo 1623 m. vienuoliai negaudavo mokslinių titulų, studijos buvo praktinio pobūdžio (p. 40). Tačiau žinome, kad Kauno vienuolyne XVIII a. veikė filosofijos studijos, Vilniaus vienuolyne prie Aušros Vartų 1804 m. dogminės ir moralinės teologijos mokėsi 8 vienuoliai, dar trys studijavo Vilniaus universitete „moralę, fiziką ir matematiką“⁵. Tiesa, basieji karmelitai Edukacinės Komisijos inspiruotame ir Vilniaus švietimo apygardos tęsiamame vidurinio švietimo sąjūdyje praktiškai nedalyvavo, nors parapines mokyklas laikė (p. 82–83). Tad kaip paaiškinti tokią gausią filosofinę ir kitų mokslų lite-

ratūrą Vilniaus, Berdičevo ir kitose basųjų karmelitų vienuolynų bibliotekose?

Akivaizdu, kad pamaldumo ir plačiai suvokiamo dvasingumo išraiška bei formos vienuolijose buvo skirtingos. T. Račiūnaitė pavyko užčiuopti basųjų karmelitų ryšius su bazilijonais leidybos srityje, katekizuojuot stačiatikius ir misijų metu (p. 50). Apie sąlyčio taškus liudija ir unito Juozapo Korsako, įsteigusio bazilijonų vienuolyną Berežviečiuje, basųjų karmelitų Glubokojė fundacijos (p. 68). Kaip plačiai šie santykiai skleidėsi kitų vienuolijų atvejais?

Iškeltieji klausimai iš esmės susisiečia su T. Račiūnaitės pratarmėje numatytais tolesniais tyrimais (p. 9). Jie nebuvo tiesioginis šio tyrimo objektas, tačiau svarstant apie tolesnes vienuolijų tyrimo perspektyvas, jie aktualūs ir plėstiniai, tarkime, biografijų ar vienuoliškųjų studijų linkme.

Labai vertingas 1 priedas „Basųjų karmelitų bibliografija iš Vilniaus bibliotekų rinkinių“, kuriame užregistruotas 121 leidinys, nurodomos juose aptiktos proveniencijos. Rengdama knygą T. Račiūnaitė sudarė ir tyrime panaudojo net 194 iliustracijas, surinktas iš viso Vidurio ir Rytų Europos regiono. Taigi sukurtas vaizdų katalogas, kuris prašyte prašosi kompakti-

nės plokštelės. Galiausiai pažymėtina, kad knyga turi ir kitus monografijai būtinus atributus: šaltinių ir literatūros sąrašą, pabaigos žodį, santrauką anglų kalba.

Knygoje pateiktos išvalgos ir metodologiniai sprendimai turėtų paskatinti naujus vienuolijų kultūros istorijos ir dvasinio paveldo tyrinėjimus. Tikiuosi, kad jų greitai sulauksime.

Nuorodos

- ¹ T. Račiūnaitė, *Vizijos ir atvaizdai. Basųjų karmelitų palikimas*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2003, 287 p.
- ² Vilniuje, Glubokoje, Gardine, Kudirkos Naumiestyje (Vladislavove), Kaune, Antalieptėje, Pinske, Pavilnyje (Vilniaus Užneryje), Gudagojuje, Senajame Medile, Pašaminėje.
- ³ G. Beresnevičius, Europinė studija, *Šiaurės Atėnai*, 2004 m. sausio 24 d., Nr. 3(685), p. 4.
- ⁴ *Vilniaus universiteto bibliotekos paleotipai. Katalogas*, sudarė Nojus Feigelmanas, Irena Daugirdaitė, Petras Račius, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003.
- ⁵ Raport Xięży Karmelitów Bosych o Klasztorach w Diecezyi Wileńskiej położonych, *VUB RS*, f. 4, b. 36870 (A3974), l. 17a.

Arvydas Pacevičius